

זה השער לד'

„הוכיח תוכיח
את עמיתך“

הרב נחום לאם

ראש הישיבה
ונשיא ישיבה אוניברסיטה

הרב נחום לאם

ראש הישיבה
ונשיא ישיבה אוניברסיטה

„הוכיח תוכיח את עמיתך“*

א. מהות המצוה ובירורים בלשון הרמב"ם

ההלכות הנוגעות למצות הוכח תוכיח (ה"ת) מובאות ברמב"ם בפ"ו מהל' דעות ה"ז — ה"ט והן בחינת מועט המחזיק את המרובה. והמעייין בהן יראה שיש כמה קושיות בדברי הרמב"ם על מצוה זו.
בה"ח כתב: „המוכיח את חברו תחילה לא ידבר לו קשות עד שיכלימו . . . במה דברים אמורים, בדברים שבין אדם לחבירו, אבל בדברי שמים אם לא חזר בו בסתר מכלימין אותו ברבים" וכו'. מקור הלכה זו היא ברייתא ערכין ריש ט"ז ע"ב, „מנין לרואה בחבירו דבר מגונה שחייב להוכיחו שנאמר ה"ת . . . יכול אפילו משתנים פניו ת"ל לא תשא עליו חטא". והרמב"ם סובר שזה רק בין אדם לחבירו (באל"ח). והקשה בלח"מ דהנה מ"ש „המוכיח את חברו תחילה" אי אפשר שמדבר בענין באל"מ, דהא בפירוש כתב אח"כ שבאל"מ מכלימו. אבל אם מדבר בבאל"ח, מדוע כתב, „בתחילה לא ידבר לו קשות", וכו', הא גם לבסוף אסור להכלימו? והלח"מ הביא בשם גדול אחד שחילק בין מכלימו בינו לבינו, לבין מכלימו ברבים, שבבאל"ח תחילה לא ידבר קשות וכו' אך לבסוף יכול להכלימו אם כי לא ברבים, ואילו בבאל"מ מכלימו אף ברבים. (וכ"כ בשו"ת שער אפרים סימן ס"ה.) אבל הלח"מ תמה, מה המקור לחילוק זה, וגם שלשון הרמב"ם אינו משמע כן, והניחו בצ"ע.

נוסף לקושיא זו, הננו נתקלים בכמה קשיים סגנוניים שאינם אומרים אלא דרשני.

בה"ז כתב: „המוכיח את חברו בין בדברים שבינו לבינו בין בדברים שבינו לבין המקום". ומדוע לא השתמש בביטויים הרגילים: באל"ח ובאל"מ? וכמו"כ בה"ח כתב: „במה דברים אמורים בדברים שבין אדם לחבירו, אבל בדברי שמים . . .", וג"כ סטה מן הסגנון המקובל בש"ס (וגם ברמב"ם עצמו; ראה לדוגמא פ"ב מהל' תשובה ה"ט).

(*) שער שהרציתי בועידת מוסמכי ירי"א חשן תשד"מ.

קושיא שלישיית: בה"ח כתב שבעבירות באל"ח אסור להכלימו אבל בדברי שמים . . . מכלימין אותו ברבים". והנה לא מצאתי מקור לחילוק זה, ומנין לו להרמב"ם להתיר לעבור על „ולא תשא עליו חטא" כשמוכיחו על „דברי שמים", כלומר עבירות שבאל"מ? אלא ודאי שמקורו הוא מכל ספרי הנביאים, וכמ"ש, „כמו שעשו על הנביאים בישראל". אבל על זה קשה טובא, שהלא הנביאים הוכיחו את ישראל גם על עבירות שבאל"ח וגם על עבירות שבאל"מ — ואדרבה, הדגישו עבירות שבאל"ח אף יותר מאל"מ!

ולבסוף, כנראה שה"ט — שאם „מחל לו בלבו ולא שטמו ולא הוכיחו הרי זו מידת חסידות" — אינה במקומה, ומקומה הנכון הוא מיד אחרי ה"ו. ובישוב הקושיות האלו, נראה שה"ת משמש לשתי מצוות נפרדות. הפסוק הוא „לא תשנא את אחיך בלבבך — הוכח תוכיח את עמיתך — ולא תשא עליו חטא" (ויקרא, י"ט: ז). ושלשה חלקי הפסוק מהווים ב' מצוות, כשהחלק האמצעי נקרא גם מלעיל וגם מלרע. המצוה הראשונה היא: לא תשנא את אחיך בלבבך, וזה העיקר. והיאך יכולים לקיים מצוה זו לעקור את השנאה שבלב? ע"י ה"ת, שמוציא את רגשותיו בפיו ומציע טענותיו לאחיו בפה מלא. המצוה השנייה היא: ה"ת את עמיתך, וזה העיקר. אבל בתנאי — ולא תשא עליו חטא, שלא יכלימו חינום עד שפניו משתנים (וה„לא תשא" מתיחס לפעמים גם ללא תשנא את אחיך בלבבך גם לה"ת, וראה להלן). והנה, המצוה הראשונה נזכרת ברמב"ם בה"ה וה"ו — שאסור לשנוא ושהתקנה לזה היא ע"י ה"ת (ואולי יש לפרש הפשט בפסוק, לשם המצוה הראשונה, ש„הוכח תוכיח" הוא מלשון ויכוח, „את" עמיתך מלשון „עם" עמיתך, שתתוכח עמו אם יש בלבבך עליו). והמצוה השנייה, שעיקרה מצות תוכחה, היא בה"ז וה"ח, ועוד נחזור לזה להלן.

וראיה לדברינו מדברי הרמב"ם עצמו בסה"מ מ"ע ר"ה (מהדורת הרב קאפח) שכתב, ח"ל: „הצווי שנצטוינו למחות בעושה עבירה או במי שזומם לעשותה, ולהזהירו על כך בדברים ולהוכיחו. . . והוא אמרו יתעלה ה"ת את עמיתך. גם נכלל במצוה זו שנתרעם זה על זה אם הרענו זה לזה ואל נטור לו ונחשוב לו חטא אלא נצטוינו להתרעם עליו בדברים, כדי שלא ישאר מאומה בלב". עכ"ל.

והנה באמת אין הרמב"ם מחלק כלל וכלל בין עבירות שבאל"ח ובאל"מ, ולפיכך אינו משתמש בסגנון המקובל הזה. אלא החילוק הוא בין רגשי עלבון שאדם מרגיש שחברו גרם לו, אף כי אין במעשיו שום עבירה כגון לשון הרע או גזל, רק שגרם לו צער — לבין אדם שרואה שחברו חוטא

„הוכיח תוכיח את עמיתך“

בזה שעושה עבירה שהתורה מחשיבה כחטא, בין שהוא באל"ח בין שהוא באל"מ. והסיבה לזה הוא שהסוג הראשון (מה שהרמב"ם מכנה בה"ז, „בינו לבינו“) מתייחס למצוה הראשונה של לא תשנא, והסוג השני מתייחס למצוה השנייה — ה"ת (מה שהרמב"ם מכנה בה"ח, „דברי שמים“). דהנה עבירה שבאל"ח — כגון לשון הרע או גזל — הלא היא ג"כ חטא למקום. ולכן לצורך הדין של ה"ת נכללים יחד באל"ח ובאל"מ. אבל לשם המצוה הראשונה אנו עוסקים רק ביחסים חברתיים שבין שני בנ"א כשאין בזה ענין של חטא במובן הלכתי, ואפי' לא באל"ח (ועי' בפר"מ אשל אברהם או"ח סי' קנ"ו ס"ק ב' שהרגיש בזה).

וא"כ מרוצת הדברים כך הוא: בה"ה וה"ו מדבר הרמב"ם על מצות לא תשנא, וה"ת הוא רק אמצעי להמלט מאיסור לא תשנא. בה"ז מתחיל לדבר על המצוה השניה, ה"ת כשלעצמה, אבל אגב מתייחס גם לה"ת בתור תיקון למצוה ראשונה, ואומר שבשניהם „בין בדברים שבינו לבינו בין בדברים שבינו לבין המקום צריך להוכיחו בינו לבין עצמו“, ושהתוכחה תהיה בנחת. ואח"כ, בסוף ההלכה, חוזר לדבר אך ורק במצוה השניה של ה"ת שמוכיחו עד שיכחה, „וכל שאפשר בידו למחות“ וכו', שזה שייך רק לחטא ולא לטענה אישית. ובה"ח מרחיב את הדיבור של ה"ז, ועוד הפעם מתחיל בהלכה השייכת לשתי המצוות — „המוכיח את חבירו תחילה לא ידבר לו קשות“ וכו', ואח"כ עובר לה"ת מסוג המצוה השנייה: „בד"א בדברים שבין אדם לחבירו (וכוונתו בזה לעלבון או לנזק אישי, שחברו לא עבר על איסור ידוע רק שציער אותו) אבל בדברי שמים (דהיינו גם באל"ח גם באל"מ כל זמן שעבר על איסור ידוע) ... מכלימין אותו ברבים ... כמו שעשו כל הנביאים בישראל“ — שהם הוכיחו את העם על חטאותיהם באל"מ ובאל"ח ללא הפלייה ביניהם. ואח"כ, בה"ט, אומר שלגבי המצוה הראשונה אין חיוב להוכיח ויכול למחול, שהלא מדובר רק בצער אישי ולא בחטא להקב"ה, „ולא הקפידה תורה אלא על המשטמה“, ולכן רשאי למחול, וזהו דוקא מידת חסידות. אבל כשרואה בחבירו שחטא חטא גמור א"א למחול ומחויב להוכיחו — אפילו אם המוכיח הוא יתום או אלמנה בתנאי שירחם עליהם וכו' — וזהו תכנה של ה"י. ולפ"ז מתורצות כל הקושיות שהקשינו. ולגבי קושית הלח"מ על הרמב"ם ה"ח בענין המלה „תחילה“, אמנם לפי דברינו אפשר לחלק כמ"ש הלח"מ, אבל החילוק הוא לא בין באל"ח ובאל"מ כרגיל, אלא בין „בינו לבינו“ לבין „דברי שמים“, ולפי זה הכל על מקומו יבוא בשלום.

ונראה שלפי דברינו יש ליישב תמיהת בעל תורה תמימה (בראשית פרק כ"א פס' כ"ה אות ט"ו) על הגמ' ערכין ט"ז ע"ב שריב"נ מביא פסוק במשלי (ט: ח), „הוכח לחכם ויאהבך“, ולמה לא הביא ראייה מן התורה „והוכיח אברהם את אבימלך על אודות באר המים אשר גזלו עבדי אבימלך“ (ברא' כא: כח), ובפרט שבספרי דברים (פ' ב') אמנם אומר כן על הפסוק „והוכיח אברהם“ וכו', „וכתיב בתריה ויכרתו שניהם ברית, מלמד שהתוכחה מביאה לידי שלום“. ומדוע לא אמר ככה ריב"נ כסמך לר"ע שקיבל תוכחתו והוסיף לו אהבה?

אלא נראה דריב"נ מיירי בתוכחה לעבירה, „מצוה ב'“ שכתבתי, ואילו באברהם הוי תוכחה על „מצוה א'“, כלומר, „לא תשנא את אחיך בלבבך“, שמחלוקת שלו עם אבימלך התבססה על חוסר ישרותו של אבימלך ולא על עון פלילי. ומ"ש „אשר גזלו עבדי אבימלך“ דמשמע דהוי גזילה ממש, זה אינו, דהא הגמ' סוכה ל' ע"ב ס"ל דקרקע אינה נגזלת (ועי' תורה שלמה כאן סי' קי"ט בשם הרביד הזהב שמביא מכאן ראייה לתוס' סוכה שם דאף שקרקע אינה נגזלת, נקראת „גזל“). ויתירה מזו נלע"ד שאברהם לא האשים את אבימלך עצמו בגזילה, אלא עבדי אבימלך, ובכ"נ יש שליח לדבר עבירה ולכן חייב אבימלך, וא"כ התוכחה של אברהם היתה על עבירה ממש. אבל אבימלך השיב, „לא ידעתי מי עשה את הדבר הזה“ וכו', וממילא לא היה הוא המשלח. וא"כ חף מכל פשע פלילי, אך עדיין אחראי לזה שע"י עבדיו נפגע אברהם. ולכן התוכחה שהוכיח אברהם את אבימלך הפכה, ע"י תשובתו של אבימלך, ממצוה ב' למצוה א'. ולכן לבסוף כרתו ברית ונעשו אוהבים זל"ז. ולכן לא הביא ריב"נ ראייה מפסוק זה. (ואגב, עי' רש"י על פסוק זה „והוכיח אברהם“ וז"ל „נתוכח עמו על כך“. וזה על דרך מ"ש הפשט בפסוק ה"ת את עמיתך לעיל).

ב. אם קיום המצוה תלוי במוכח

במצות ה"ת, הכל מודים שכשיש למוכיח ספק אם המוכח יקבל דבריו, יש לו חובה להוכיח. אבל, כשודאי לא יתקבלו דבריו, אז יש מחלוקת ראשונים אם חייב להוכיח אם לאו. ועי' בהג"מ לפ"ו מהל' דעות שהביא ב' שיטות. הרא"מ ס"ל שמ"מ חייב להוכיח, ואם נמנע פטור מעונש, אבל ביטל מ"ע של ה"ת. וכן יש ראשונים אחרים הסוברים כן, כמו הסמ"ק (בס' עמודי גולה). ולעומת זה יש שיטת ה"ר משה מקוצי שאינו חייב כלל, אף על ביטול מ"ע, אם לא הוכיח כשבריו לו שלא יתקבלו דבריו, וכ"כ המאירי (יבמות

„הוכיח תוכיח את עמיתך“

ס"ה ע"ב): „אע"פ שאמרו ה"ת את עמיתך אפילו מאה פעמים, דוקא בשיודע שהוא מקבל, או בסתם, ר"ל, שאינו יודע אם יקבל או לאו. אבל כל שיודע בו שאינו מקבל, אינו חייב בכך, אדרבה מזהר הוא שלא להשליך פניניו לפניו או לפניהם“.

ונראה דעיקר מחלוקת ראשונים זו תלוי בשתי סוגיות בש"ס שכל אחת מדגישה יסוד אחר. הראשונה היא הגמ' יבמות ס"ה ע"ב: „ואמר רבי אילעא משום ר' אלעזר ב"ר שמעון, כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע. רבי אבא אומר חובה (שלא לאמר), שנאמר (משלי ט: ח) אל תוכח לץ פן ישנאך הוכח לחכם ויאהבך“. מכאן שהש"ס נוטה לשתוק במקום שאין דבריו קולעים אל המטרה. ולעומת זה, מצינו בגמ' שבת נ"ד ע"ב: „כל מי שאפשר למחות לאנשי ביתו ולא מיחה, נתפס על אנשי ביתו; באנשי עירו, נתפס על אנשי עירו; בכל העולם כולו, נתפס על כל העולם כולו“. וכאן הדגש על הפעולה עצמה, על אקטיביזם בלע"ז, על מחאה עצמה מבלי להתחשב ביעילותה. א"כ הר"מ מקוצי והמאירי נוטים לגמ' יבמות והרא"מ והסמ"ק לגמ' שבת. ונראה שיסוד גדול בהבנת ענין ה"ת מונח במחלוקת ראשונים זו. וזהו, האם מצות ה"ת מגמתה לתיקון העולם, לשיפור החברה והזולת — או לתיקון הנפש ולמעמדו המוסרי של המוכיח. הר"מ מקוצי והמאירי, לפי הגמ' יבמות, יסברו שמצות ה"ת היא תפקידית, ענינה תיקון הזולת, ולכן אם התוכחה אינה יעילה, אין חיוב — ואדרבה, כמ"ש המאירי, יתכן שהיא אסורה, שהיא גורמת את ההיפך. והרא"מ והסמ"ק יסברו שכוונת המצוה היא לשם תיקון מידותיו של המוכיח, שצריך לפתח את מידותיו עד כדי כך שלא יוכל לסבול כל דבר מגונה, כל עוולה, וכל חטא. ואע"פ שאין דבריו מועילים כלום, עליו למחות, שאל"כ יפול ממדרגתו ויהא נתפס באותו עון. והנה יש לעיין בגמ' ערכין ט"ז ע"ב מחלוקת תנאים בענין ה"ת, וז"ל: „תניא א"ר טרפון תמיהני אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה, אם אמר לו טול קיסם מבין שיניך אמר לו טול קורה מבין עיניך. אמר רבי אלעזר בן עזריה תמיהני אם יש בדור הזה שיודע להוכיח. ואמר רבי יוחנן בן נורי, מעיד אני עלי שמים וארץ שהרבה פעמים לקה עקיבא על ידי שהייתי קובל עליו לפני רבן שמעון ברבי וכל שכן שהוספתי בו אהבה לקיים מה שנאמר, אל תוכח לץ פן ישנאך הוכח לחכם ויאהבך“.

והנה, בגירסא בנדפס יש ג' שיטות — ר"ט, ראב"ע, ריב"נ. ובגירסת רגמ"ה, וכן בספרא (קדושים פרש' ב' פר' ד': ט) ובספרי (ריש דברים) יש כמה גירסאות — וד' שיטות. ואלה הם הדעות (המיוחדות לר"ט, לראב"ע, לריב"נ, ולר"ע):

(א) „תמיהני (או: „העבודה“) אם יש בדור הזה שיכול להוכיח“ — והפירוש: שיש לו יוקרה מוסרית כך שהשני ירצה לקבל ממנו, ולא ישיב פניו ריקם באמרו „טול קורה מבין עיניך“. (אגב, פי' המהר"ל מפראג כך הוא: אם המוכיח אומר למוכח „טול קיסם מבין שיניך“ — הנך עובר על איסור שאין אחרים מכירים בו והוא כמוס כקיסם דק בין השיניים, עונה לו — ובאיזה זכות אתה הוא המוכיח, „טול קורה מבין עיניך“, העבירות שלך גלויות לכל.)

(ב) „אם יש בדור הזה מקבל תוכחה“ — שהתוכחה בלתי-יעילה בגלל חוסר הכשרון של המוכיח, או חוסר יראת שמים במוכח.

(ג) „אם יש בדור הזה שיודע להוכיח“ — שיש סכנה של אי-רגישות, והמוכיח יעבור על לאו דלא תשא עליו חטא בזה שיכלים את המוכח יותר מדי.

(ד) ר' יוחנן בן נורי (לכל הגרסאות) שדוחה את כל ההיסוסים האלה ואומר „מעיד אני עלי את השמים והארץ“, שאמנם אפשר ואפשר להוכיח „בדור הזה“, ומביא מעשה מר"ע.

ולכאורה יש בזה נ"מ להלכה, שלפי ג' שיטות הראשונות כנראה אין חובה להוכיח בזמן הזה, וריב"נ חולק עליהם ולפיכך מתבטא בביטוי כה חזק „מעיד אני עלי“ וכו'. ומדברי הרמב"ם בפ"ו מהל' דעות, שלא הזכיר כלום משיטות ר"ט וראב"ע ור"ע, משמע שפסק כריב"נ. ואמנם כך פסק שמצוה להוכיח.

והנה ברור שלשיטת ריב"נ והרמב"ם שפסק כמותו יש מקום למחלוקת הראשונים שהזכרנו, אם כשידע שודאי לא יתקבלו דבריו אם מחויב להוכיח אם לאו. דרך אם פוסקים שיש דין תוכחה היום יש מקום להסתפק מה אם לא תתקבל. אבל האם יש טעם למחלוקת זו לפי דעות שאר התנאים? לכאורה, לשיטה שאין בדור הזה שיודע להוכיח — שסכנה שיעבור על לא תשא עליו חטא — אין מקום למחלוקת זו, דהלא אפילו אם יודע שודאי יתקבלו דבריו, ולא רק כשיש ספק, אסור להוכיח. אבל לשיטות „יכול“ (דהיינו, שאין למוכיח יוקרה מוסרית) ו„מקבל“ (חוסר יעילות) יש מקום, שהרא"מ והמאירי יסברו שאם כי לא ישיג המוכיח את המטרה („מקבל“), ואם כי המוכח ידחה את דבריו („יכול“), מ"מ עליו למחות.

ובספר החסידים (סי' תתקל"ח) כתב שכשידע שודאי לא ישמעו לו לא יוכיח (כשיטת הר"מ והמאירי, אם כי לא הזכירים). והקשה מגמ' ערכין ט"ז ע"ב, „עד היכן תוכחה? רב אמר עד הכאה, ושמואל אומר עד קללה, ורבי יוחנן אומר עד נזיפה . . .“ והלא מכאן ברור שאף שידע שלא ישמעו לו

„הוכיח תוכיח את עמיתך“

חייב להוכיח, שהלא מכים ונוזפים ומקללים, ומ"מ יוכיח. ותירץ, שזה רק בבן ואב או רב ותלמיד (והראייה היא גם מהפסוק שמביא בסוגיא שם — משאול ויהונתן) ש„לבו גס בו“ (כלומר, אוהבים זה את זה), וכיון שכן, אחרי שיעבור הזעם ישלים אתו, אבל אדם אחר לא.

ועיין בחזון איש (פ"ו דעות ה"ג) שכתב על ההג"מ (שם אות א') שכתב שמצות ואהבת לרעך היא דוקא לרעך בתורה ובמצוות, „אבל אדם רשע שאינו מקבל תוכחה מצוה לשנאתו“. והחזו"א הדגיש שהמצוה לשנוא אותו (המקור הוא בפ' ערבי פסחים קי"ג:) היא רק „כשאינו מקבל תוכחה“. והביא ממוהר"י מולין דמהאי טעמא מצוה לאהוב את הרשעים, דהלא מצות השנאה היא רק לאחר שאינו מקבל תוכחה, ואצלינו היום כל אחד בבחינת שלא הוכח, וכלפני תוכחה, דאין לנו בדור הזה וכו' (וכן הביא ממהר"ם לובלין). ומכאן, אומר החזו"א, שדיינינו לכל רשע כאנוס. ועוד כתב שם שיש נ"מ להלכה, ששיטת הגאונים היא שאין מומר זוקק ליבום, אבל זה ברשע גמור, אבל אם דינו כאנוס יש לו זיקה, ולכן בזמן הזה שאין תוכחה אין רשע מומר ותמיד חייבת חליצה.

עכ"פ מדברים אלה של המוהר"י מולין, מהר"ם לובלין והחזו"א, אנו בגדר שאין בדור הזה וכו', שלא כהרמב"ם וכריב"נ (שהרמב"ם פוסק כמותו).